

ERICH FROMM'UN¹ 'PSIKANALİZ VE DİN' ADLI YAPITI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Halil APAYDIN*

ÖZET

Bu makalede Erich Fromm'un din ile ilgili genel değerlendirmeleri ele alınmış ve eleştirilmiştir. Onun din ile ilgili değerlendirmelerinin eleştirisi yapılırken; Freud ve Jung'un dine bakışları, bazı dinsel yaşantı biçimlerinin çözümlenmesine dönük bakış açısı ve psikanaliz-din ilişkisi ile ilgili düşünceleri esas alınmıştır. Fromm, konulara yaklaşımında insan merkezli (hümanist) anlayışı esas alarak hareket etmektedir. Dini, otoriter ve hümaniter olarak ayırma tabi tutması da bunun yansımasıdır.

Temel Kavramlar: Erich Fromm, Din, Hümaniter Din, Otoriter Din, Psikanaliz, Freud, Jung.

1-Giriş

Bilimin verileri göz önünde bulundurularak yapılsa bile, kişilerin bir konu ile ilgili düşüncelerinin irdelenmesinde ve sonuca gitmelerde

* Yrd.Doç.Dr., K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı

¹ Erich Fromm 1900'de Frankfurt-am-Mein'de doğdu. Heidelberg, Frankfurt ve Münih Üniversitelerinde ruhbilim ve toplumbilim okudu; 1922'de Heidelberg Üniversitesi'nden doktorasını aldı. Münih'te ruh hekimliği ve ruhbilim konularında çalışmalarını sürdürdükten sonra Berlin Ruh çözümleme enstitüsü'nde eğitim görerek burayı 1931'de bitirdi. Dr. Fromm 1933'te Chicago Ruh çözümleme Enstitüsü'nün çağrısı üzerine Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. 1934'te, Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'yle birlikte New York'a taşındı; 1938'e dek bu Enstitü'nün üyesi olarak kaldı. Sonra özel olarak çalışmaya başladı ve Columbia Üniversitesi'nde dersler verdi. 1946'da William Allonson White Ruh hekimliği, Ruh çözümleme ve Ruhbilim Enstitüsü'nün ilk kurucularından biri oldu. Yale, New York Üniversitesi, Bonnington College ve Michigan Devlet Üniversitesi'nde de dersler verdi. 1949'da Ulusal Özerk Meksika Üniversitesi'nde kendisine önerilen profesörlüğü kabul etti; Üniversite'deki Tıp Okulu'nun Lisans Üstü Bölümü'ne bağlı Ruh çözümleme Bölümünü kurdu; 1965'te emekliye ayrıldıktan sonra burada kendisine onursal profesörlük önerildi. Dr. Fromm 1980 yılında uzun süredir yaşamakta olduğu İsviçre'de öldü. <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=2407> (29.08.2003)

birden çok açık kapının kalacağı kaçınılmaz olacaktır. Eğer, ele aldığı konuyu indirgemeci bir mantıkla ele alır ve değerlendirirseniz; indirgemeci mantık içerisinde tutarlı davranabilirsiniz. Yok, konuyu bütün boyutları ile ele almaya çalışıp sonuçlara gidecekseniz; yaptığınız çözümler ve ulaştığınız veriler sizce tatmin edici bulunsa bile başka araştırmacılar tarafından aynı geçerlilik ve güvenilirlik düzeyinde kabul edilmeyebilir. Düşüncelerini ele alacağınız kişi eğer belli kategorizasyona uğramış, bilim çevrelerinde ve toplumun belli kesimlerinde, belli konulara yerleştirilmiş ve görüşleri ön kabullerle bazı temel değerlerle örtüştürülmüş ya da aykırılık girdabına sokulmuşsa, yapacağınız çözümler ve yorumlar daha da anlamlı/anlamsız bulunma seçeneklerinin arasında gidip gelecektir.

2-Araştırmanın Amacı ve Önemi

Fromm'un din ile ilgili bakış açısı din psikolojisinin gelişimi açısından olduğu kadar, psikolojide dinin yeri ve değerlendiriliş biçimi açısından da çok önemli bir konuma sahiptir. Psikologların bu bilim adamı ile ilgili düşüncelerinin neler olduğu bir tarafa, onun din çevrelerince algılanışı ve değerlendirilişi biraz önyargılı bir içeriğe sahip olmuştur. Yapılan bazı araştırmalarda bilim adamları ya din taraftarı ya da din aleyhtarı olarak kategorize edilmiş, okuyucu daha başlangıçta belli bir okumaya güdülenmiştir. Bu tür araştırmalarda sonuçta söylenecekler başlangıçta söylenerek, yansız değerlendirmelerin önü kapatılmıştır, söylenen ya da okuyucuya verilmek istenen mesaj içeriğin çok ötesine taşınmıştır. Bu tür değerlendirmeler teoloji, etik ve ahlak² kuralları göz önünde bulundurulmaksızın yapılmış, iç tutarlılığa sahip olsa bile dış tutarlılıktan oldukça uzak kalmışlardır.

Böyle bir araştırma yapılmasının nedenlerinden biri; temel dinsel algı biçimlerinin dogmatikleştirildiği ve dinin kendi içeriğinin ötesine taşındığı ve bu içeriğin dinin asıl içeriğinin yerini aldığı ve dinin özünü yozlaştırdığı düşüncesidir. Fromm'un bu yapıtında³ dinin özünden çok bu dogmatik yansımaların içeriğine eleştiri yöneltildiği için araştırma konusu yapılmıştır.

² Etik ve ahlak ayırımı benim bizzat katıldığım bir ayırım biçimi değildir. Ancak günümüzde, etik ve ahlak kavramları anlam birlikteliğinin yanında anlam farklılığını da içine alan kavramlaştırma örgüsüne sahiptir.

³ Erich Fromm'un 'Psikanaliz ve Din' adlı yapıtı incelenirken; Aydın Arıtan tarafından dilimize kazandırılan ve Arıtan Yayınları tarafından yapılan 2.baskı esas alınmıştır.

Bu araştırmada öncelikle içerik çözümlemesi yapılacak, içerik çözümlemesi sırasında metin içerisinde varsa birbiri ile çelişen düşünceler belirtilecek; oluşum zamanı, içeriği etkileyebileceği düşünülen çevresel ve psikolojik faktörler ortaya konmaya çalışılacak ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

3-İçerik Analizi⁴

3.1-Sorun Nerede? ⁵:

Fromm, yapıtın ilk sayfasında temel önerme olarak ‘insanın evrimleştiği’⁶ ve ulaştığı evrimleşme bandında belli bir yetkinliğe ulaştığı düşüncesini ortaya koymaktadır (Fromm 1991:13). O’na göre, insanın ulaştığı yetkinlik henüz yeterli düzeyde değildir. Ancak, bu yetkinliğe ulaşma yolunda onun büyük adım attığı düşüncesindedir (Fromm 1991:13-14). Sorunun nerede olduğu aslında O’na göre bellidir: Eğitim kurumlarında ideal olan öğretilmekte, bunlar gündelik yaşamda uygulanmaya başlandığında ise, realiteye uyulmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedirler. Realite ve ideal karşılaşmasının/ karşıtlığının oluşmasına ise kilise neden olmaktadır (Fromm 1991:15-16). Bir bakıma kilise, insanı düşünmekten alıkoyarak, başkalarına danışan, kendi düşüncesini ve aklını önemsemeyen, sürü mantığı ile hareket eden topluluklar oluşturmaktadır. Bu türden toplulukları kontrol altında tutmak ise hakim güç tarafından daha kolay olmaktadır. Ortaçağ’da bu otoriteyi kilise temsil ettiği için haklı olarak eleştiriler de ona yönelmektedir. O’na göre ana problem, insanın aklını kullanmaktan vazgeçmesinde yatmaktadır. Aydınlanma çağında insan aklını kullanarak belli ölçüde özgürleşme şansını yakalamış, ancak daha sonra maddesel zenginlik ve doğaya tamamen egemen olma gururuyla birlikte insanlık, insan yaşamının gerçek temeli

⁴ İçerik analizi ya da ‘içerik çözümleme’ kavramlarına yüklenen anlamlar farklı farklı olabilmektedir. Bunun nedeni; alan araştırmalarında yüklenen anlam ile teorik araştırmalarda yüklenen anlamın birbirinden farklı olmasıdır. Örneğin, Berelson’a göre içerik analizi “aşıkâr içeriğin niceliksel özelliklerinin sistematik çözümlemesidir.” Yani, var olan metnin ilk okuyuşta oluşturduğu anlamın yoruma götürülmeden olduğu gibi anlaşılmasına çalışılmasıdır (Atabek 2005). Bu araştırmada içerik analizi kavramı ile ele alınan konunun objektiflik, sistemlilik ve genellik ilkeleri içerisinde değerlendirilmesi kastedilmektedir (İçerik analizi kavramının alan araştırmalarındaki anlamı ve kullanım biçimleri için bkz.: Arseven 1993:73-76).

⁵ İçerik Analizinde oluşturulan alt başlıklar, yapıtın kendi alt başlıklarıdır.

⁶ Fromm, Darwin’in biyolojik evrimleşme sürecini insanın zihinsel evrimleşme sürecine altyapı olarak düşünmektedir.

olan kendisini, tüm bu bilimsel gelişmelerin amacı olmaktan çıkarmış ve aracı haline dönüştürmüştür. Aklın yerini zeka almış, böylelikle insan gerçek davranışını bulabilme amacından da vazgeçmiştir (Fromm 1991:17-18). Katı rasyonalizme yönelik bu eleştirel bakış açısını sürdüren Fromm, bu rasyonalist anlayıştaki başkalaşmanın sonucu olarak psikolojinin de insana mutluluk getirecek bir ruh eğilimi olarak ele alınmaktan vazgeçilerek laboratuvar içerisine hapsedildiğini vurgulamaktadır (Fromm 1991:18). O'na göre psikolojide yeni bir dönemin başlatıcısı Freud olmuştur. Freud, psikolojiyi katı rasyonalistleşmeden kurtaran ve olması gereken yere taşıyan kişidir. Ne gariptir ki Freud onu eleştirilenler tarafından Darwin ve onun gibi katı pozitivist anlayışta olan bilim adamlarını referans almakla suçlanmaktadır, diğer taraftan, psikolojiyi ruhun incelenmesi olarak tanımlamaya çalıştığı için de övülmektedir. Burada yaman bir çelişki var; ya yapılan eleştirilerde haksızlık var, ya da eleştiriler kendi içerisinde çelişki taşıyor. Freud'la ilgili daha sonra başka konularda da değinmeler olacağı için biz Fromm'un değerlendirmelerine devam edebiliriz: Din ile psikiyatri ilişkisini⁷ ele alırken üç temel sorunun⁸ beraberinde taşındığını belirttikten sonra, Freud ve Sheen'in psikanaliz-din karşıtlığı; Jung ve Liebmann'ın da psikanaliz-din birlikteliğini savunanlar olarak algılandıklarını belirtmektedir (Fromm 1991:20-21). O, bu iki yaklaşım biçiminin de yanılıcılığı konusunda "Psikiyatrist, hem dinlerin, hem de dinsel olmayan sembollerin arkasında gizli olan insan gerçeğini araştırarak yetenektir. Ve onun araştırmaları bizi şu sonuca vardırıır: İnsan için önemli olan dine dönmek ya da Tanrı'ya inanmak değil, sevgiyi yaşamak ve doğru düşünmektir. Eğer böyle yaşıyorsa, hangi dine ya da sembol sistemine bağlı bulunduğu, ancak ikinci derecede bir önem taşır. Ama doğru yaşamıyorsa eğer, hangi düşünsel sisteme bağlı olduğunun da hiçbir anlamı yoktur." (Fromm 1991:22) diyerek bu tür indirgemelerin anlamsızlığına vurgu yapmaktadır.

3.2-Freud ve Jung:

⁷ O günkü değerlendirmeler göz önünde bulundurulursa din psikiyatri ilişkisini psikanaliz ve din ilişkisi olarak adlandırmak daha uygun olabilir.

⁸ Bu sorunlar: 1)Psikiyatristler din adamlarına, onların alanlarında da karışmakta mıdır? 2)Bu iki meslek grubu arasındaki sorunlar giderilemeyecek cinsten midir? 3)Ya da bu iki dal birbirine bağlı, aynı amaca yönelik ve hem teori hem de pratikte çalışma alanları birbirinin içinde ve birbirini tamamlar nitelikte midir?

Fromm, Freud ve Jung'la ilgili değerlendirmeleri, onların dinle ilgili düşüncelerinin yer aldığı iki eserdeki⁹ düşüncelerine atıflarda bulunarak yapmaktadır.

Freud'a göre din, insanın dışındaki doğa güçlerine ve kendi içindeki güçlere (içgüdülere) karşı çaresizliğinden kaynaklanmaktadır. İlk insanlar bu iç ve dış güçlere karşı kendilerini koruyacak akıl etkinliğinden uzak oldukları için bu güçlere karşı 'karşı güçler' oluşturmuşlardır. Bu geriye gidiş O'na göre çocukluk deneyimlerinin yeniden canlandırılmasıdır. Yani, çeşitli korkular, endişeler ve çaresizlik hissetmesine neden olduğunu düşündüğü babaya yine bu korku, endişe ve çaresizlikten korunmak için yönelmekte, bir bakıma korku ve saygının karmaşık halde bulunduğu bu nevrotik hale dönmektedir. Ona göre din de zaten yüceltilmiş baba imajının kılık değiştirmiş bir biçimidir (Fromm 1991:26-27). Freud'un ana tema olarak bu biçimde açıkladığı dine yönelme ya da Tanrı'yı tanıma gayretini, psikolojik temelleri açısından değerlendirdiği söylenebilir. Freud'a göre çocukluk deneyimleri; korku, çaresizlik, yanlışlık ya da yüceltilmiş öğeler içermesi nedeniyle temel alınamazlar tezine dayanmaktadır. Her ne kadar onun bu yaklaşımını dine yönelmenin temel psikolojik süreçleri olarak yorumlanıp, din lehine bir durummuş gibi algılsa bile, varmak istediği nokta; anormal olandan anormale ulaşılır tezidir. Bir olay/olgunun psikolojik nedenleri tutarlı değilse, o olay/olgu da tutarlı değil anlamı çıkarılamaz. Belki de Freud'un yaptığı en büyük yanlış burada yatmaktadır. Bir problem cümlesine getirdiğimiz çözüm önerisi, diğer çözüm önerilerini görene kadar bizim için doğrudur. Dinin psikolojik temelleri ile ilgili bireyin kendine getirdiği çözümleri de bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bilimin bugün ulaştığı 'mutlak doğru yoktur' önermesi de bunu destekler niteliktedir.

Freud'un dine diğer bir yaklaşımı az önceki yaklaşımının da ötesindedir. O'na göre din bir tehlikedir. Böyle olmasının nedeni, tarih içerisinde bir çok kurum oluşturmuş ve bu kurumlar aracılığı ile gelişmenin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Eleştirici düşüncüyü öldürerek zekanın körelmesine neden olmuştur (Fromm 1991:27-28). Fromm'a göre, Freud'un bu düşüncesi kendi içinde şu öğeyi de barındırmaktadır:

⁹ Freud'un ilgili eseri 'Die Zukunft einer Illusion' (Bir İllüzyonun Geleceği), Jung'un eseri ise, 1937 yılında Yale Üniversitesi'nde verilen bir konferansın 1940 yılında 'Psychologie und Religion' (Psikoloji ve Din) diye kitaplaştırılan halidir.

Eleştirici düşüncenin yasaklanmasının, belirli bir noktada diğer alanlardaki eleştirel yeteneklerin de zaman içerisinde zayıflamasına yol açtığıdır. Böylelikle bu yasaklamamın aklın gücünü engelleyeceğini ileri sürer (Fromm 1991:28). Freud'un içinde bulunduğu toplumdaki yaygın din anlayışından hareketle eleştirel düşüncenin engellendiğini savunması doğrudur. Ancak o, 'tek bir olaydan genellemeye gidilemez' kuralını görmezlikten gelmektedir. Bütün dinlerin eleştirel düşünceyi yasakladıkları gibi bir sonuca varmaktadır ki bu yanlış bir genellemedir. En azından elindeki verilerin böyle bir genellemeye imkan verdiğini düşünmek olanaksızdır. 'Dinlerin çoğunda eleştirel düşüncenin önünde engeller oluşturulmamakta mıdır?' sorusuna 'hayır' demek mümkün değil. Ancak, dinin kendisinin eleştirel düşünceyi engellemesi ayrı, onun bağlılarının zaman içerisinde dogmatik düşünceye sahip çıkmaları ayrıdır. Böyle durumlarda dinin kendisini mahkum etmek yerine, onun yorumunu mahkum etmek daha tutarlı olacaktır. Ayrıca burada hangi dinin/dinlerin eleştirel düşüncenin önünde engel olup-olmadığının da belirlenmesi gerekecektir. Bireylerde oluşturduğu ruhsal durumlar açısından din önemlidir; ama hangi dinin eleştirel düşüncenin önünde engel, hangisinin engel olmadığı da direkt olarak ne psikolojinin, ne de din psikolojisinin konuları arasında yer almaktadır.

Freud'un dine yönelttiği diğer bir eleştiri ise, ahlakın dinsel temele oturtulması düşüncesidir. O'na göre aklını kullanmaya başlayan insan gelecekte 'dine ihtiyaç duymayacak, Tanrı inancı ortadan kalkacak' tır. Böyle olunca da din gidince ahlak da gidecek kaygısı taşımaktadır. Bu düşüncede kendi içerisinde tutarsızdır. Eğer, insan zeka ve akıl olarak yetkin duruma ulaşacak ve Tanrı kavramından sıyrılacaksa daha önce ahlakın temelini dine dayandırılmasının ya da dayandırılmamasının bir anlamı olmayacaktır. Yetkin olacağı düşünülen akıl önceki saplantılardan kurtulacağı için ahlakın tehlikeye düşmesi gibi bir sorun da olmayacaktır.

Jung'un bilimsel yaklaşımındaki yöntemi, olguları gözlemek ve bunlardan elde ettiği bilgilerle kendini sınırlamaktır. Haliyle psikolojiye yaklaşımı da bu çerçevede şekillenmektedir. O, bu yaklaşımını şöyle dillendirmektedir: Söz konusu edilen olgunun gerçekliği bir olaydır, bir yargı değil. Örneğin, psikoloji ilmi bakirelik bozulmadan doğum yapma motifini ele aldığında, yalnızca bu olgunun varlığı ile ilgilenir. Bu düşüncenin doğru ya da yanlış oluşu, onun araştırma alanına girmez. Bir

düşünce var olduğu anda, psikolojik açıdan doğrudur. Eğer bu bir bireyin düşüncesi olma özelliğindeyse, psikolojik varlığı öznel (subjektif)dir. Bir düşüncenin nesnel (objektif) olabilmesi için, büyük insan gruplarınca ortak olarak kabul edilmesi gerekir.¹⁰ Jung'un bu yaklaşımı doğal olarak Fromm tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin odağında ise, onun gerçeğin bir yargı değil olay olduğu görüşünü savunması bulunmaktadır. Bir düşüncenin varolduğu anda doğru imiş gibi kabul edilmesi tutarlı bir tavır değildir. En azından Jung'un bu türden olayları psikolojik olarak doğru olarak isimlendirmesi de kendi içerisinde tutarsızdır. Olaylarda nesnel olanın öznel olandan daha geçerli olduğunu söylemesi ise daha da tutarsızdır. Bir düşüncenin, fikrin, ideolojinin topluluklar tarafından içselleştirilmesi doğru kabul edilecek olursa 2. Dünya Savaşı'nda Hitler'in ve Mussolini'nin kendi toplumlarına yaptırdıklarının da doğru kabul edilmesi gerekir. Jung'un gerçekliği olaylara indirgemesi dinsel inanışlar için de problem oluşturmaktadır. Bütün büyük dinlerin gerçeğe ulaşma çabasını destekler mahiyetteki erdemlilik anlayışı, onun bu belirttikleri ile uyusmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yani insanın kendi yetkinliğine ulaşma ve özgürleşme çabası Freud'un yaklaşımının daha dindarca olduğunu ortaya kor. Bugün yaygın anlayış, Freud'un dine karşı, Jung'un dine yakın olduğudur. Oysa, bu belirttiğimiz yönleri ile Freud'un dindar olduğu ya da dinin lehinde biri olduğu söylenemese de, aynı şekilde Jung'un da din yanlısı olduğu söylenemez (Kırş.: Fromm 1991:31-32).

Jung'ta dinsel yaşantının kaynağı, insanların kendilerini, kendilerinden üstün olan bazı güçlere tevekkülle teslim etmeleridir. Bu güç ya da güçler insana etki etmektedir; onun terminolojisinde bilinçdışı ilahi bir yöne sahiptir. İnsan, tek başına bilinç dışını biçimlendirici ya da etki edici bir güce sahip değildir. Freud'la Jung arasındaki farklılıklardan birisi de aşkın varlık anlayışlarında kendini göstermektedir. Freud'a göre aşkın varlık diye bir şey yoktur. O, insanın çeşitli faktörlerin etkisiyle zihninde oluşturduğu, gerçekliği olmayan bir oluşumdur. Jung'ta ise 'kutsal¹¹ varlık' anlayışı vardır. Ancak bu kutsal varlık anlayışı ne

¹⁰ C.G.Jung, Psikoloji ve Din, Çev.: Cengiz Şişman, İnsan Yay., İstanbul ty., s.18-19.

¹¹ Kutsal hakkında yazı yazan araştırmacılara bakıldığında, Rudolf Otto, "The Idea of the Holy" isimli kitabında; dinin özünü oluşturan akli olmayan tek kavramın kutsal olduğunu söylemektedir. Ona göre mental bir durum olan kutsal indirgenemez bir konumdur. Otto, kutsal kavramını anlatmak için *numinous* (Latince numen "doğa üstü varlık" 'den almıştır.) kelimesini kullanmaktadır. Buna göre dinî hayatın esasını

Müslümanların tasavvur ettiği Allah, ne de Yahudilerin tasavvur ettikleri Yahova'dır. Kutsal Varlık anlayışı her dinsel inanış biçiminde farklı anlamlılıklar taşımaktadır (Bkz.: Fromm 1991:33-34) Şunu belirtmekte yarar var: Jung'un yüce, üstün, kutsal varlık anlayışı ile başka dinsel tercihlere sahip insanların, hatta aynı dinin içindeki farklı mezheplerdekilerin anlayışları çok farklılıklar göstermektedir. Kutsal Varlık anlayışlarındaki bu farklılıklar Freud'un yanılısma kavramını akıllara getirmektedir. Bir bakıma "Tanrı, kutsal ve tekse, her kulunun zihninde niçin farklı şekillerde tezahür etmektedir. İsteseydi bütün kulları tarafından aynı biçimde tasavvur edilemez miydi? Ya da bazı kullarına kendini tanıtmaya probleminin nedeni nedir?" sorularını akla getirmektedir. Bu türden soruların sorulabilmesi, soruların kendi içinde tutarlı ve doğru olduğu anlamını da taşımamaktadır şüphesiz. Ancak, belli bir süreç içerisinde her bireyin zihninde bu türden sorular oluşmaktadır.

Fromm'a göre Freud, dini ahlaki açıdan eleştirirken, asıl özünü savunmakta ve bu değerleri koruma endişesi ile hareket etmektedir. Bu açıdan onun tutumu daha 'dindar'ca olarak algılanabilir. Jung ise, dini kısıtlayıcı bir biçimde psikolojik bir olguya indirgeyip, böyle açıklamaya çalışırken, bir yandan da, bilinçdişına dinsel bir anlam kazandırmak

oluşturan "numinousu tecrübe etmek" iki şeyden oluşur: Bilincin şiddetle kendinden üstün bir varlığın farkında olması (mysterium tremendum) ve bu farkında oluştan sonra kişinin kurtuluşa / zizzete erdiğini hissetmesi (mysterium fascinans) dir. Kıssaca ona göre tüm dinlerin özünü bu iki kavram oluşturur (Demirci, 79). Her ne kadar kutsalın sadece Allah ve O'na izafe edilen yer, zaman, mekan ve nesnelere sınırlı olduğu söylene de (Güç, 246) kutsallık bir anlamlandırma biçimi ve hatta modern düzen fikri üreten bir çerçevedir. Bugün sekülerleşme eğiliminin artan yoğunluğuna rağmen, toplumsal birimler bağlamında, insanın bir takım kutsal formlar üretmekte olduğunu görmekteyiz.. İnsan, psikolojik faktörlere bağlı olmaksızın da kendine bir kutsal daire üretmeye çalışmakta, birçokları için dinselğin yeni bir illüstrasyonu sayılabilecek modern kutsallıklar üretilemekte, çokları da kutsalına dokundurtmama konusunda ısrarlı olabilmektedir (Günay 1997:80-89). Çünkü biraz önce de ifade ettiğimiz gibi toplum ve toplum içinde insan, kutsalıyla birlikte. Kutsalın tükenmeye, dışlanmaya ve görmezlikten gelinmeye başladığı durumlarda bile insan ve toplum kendisi için kutsallaştırma faaliyetinde bulunmaktan geri durmaz (Subaşı 2000:24). İnsan, kutsala mensup olana da kutsallık vererek, ona da saygı gösterir, itaat eder ve böylece hakiki ve en yüksek kutsal varlık ile temasa geçmeyi amaçlar; kendi kusurlarını onun vasıtasıyla affettirmeye koyulur. Bu suretle araya bir sürü araçlar koyar. Bunlara inancına göre gerektiği gibi saygı ve itaat ettiği takdirde, en kutsal varlık tarafından, onlar vasıtasıyla affedileceğini umar. İnsanlık tarihi bunun örnekleriyle doludur (Atay 1985:4).

istemektedir (Fromm 1991:36). Fromm bu bölümde, daha çok indirgemeci yaklaşımların yanlışlığına ve eksikliğine vurgu yapmaktadır. Dinsel yaşantıların çözümlenmesi başlığının bulunduğu yerde de göreceğimiz üzere kendi din anlayışının da temellendirmelerinin bir yönüyle Freud'a benzerlikler gösterdiğini görmekteyiz. Hele hümaniter-otoriter din sınıflaması belirgin bir yapıya kavuşmuş gözükmemektedir. Bir yerde hümaniter dinle dinlerin ilk biçimleri, özleri değişmemiş biçimlerini kastettiğini, başka bir yerdeki anlatılarında ise tanrısız, insanın akli olarak etkinleşmesi ve diğer faktörlerin de etkisinin bu etkinleşmede yokluğu olarak görüyorsunuz. Fromm'un topluma isyanında, bu isyanın bir yansıması olarak toplumsallığı sağlayan değerleri dışlamakta, din de bundan (kurumsallaşmış) nasibini almaktadır (Bkz.: Fromm 1991:108).

3.3-Birkaç Tip Dinsel Yaşantı Biçiminin Çözümlenmesi:

Fromm, bu bölüme başlarken din kavramına çeşitli yaklaşımların olduğunu belirttiikten sonra, kendi din tanımlamasının hem tek tanrılı hem de diğer dinsel yaklaşımları içerdiğini söyleyerek dini şöyle tanımlamaktadır: "Din sözcüğü benim için, bir grup tarafından paylaşılan (kabul edilen) o grup bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef (nesne) sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren bir sistemdir" (Fromm 1991:41).

Fromm'un yaptığı din tanımına girmeyen hiçbir kültür yoktur. Tarih içerisindeki kültürler incelendiğinde, insanların ortak davranışlarda bulunacağı bir sistem, varını yoğunu vereceği bir nesneye ihtiyaçları her zaman olmuştur. İnsan aklıyla diğer varlıklardan kendini ayırmış, belki fizik yasalarına bağlı kalmış ama, bunları kontrol altına alıp üstesinden gelebilmeyi başarabilmiş bir varlıktır. Fromm'a göre insan, fizik dünyayı kontrol altına almış bir varlık kabul edilmesine rağmen, bizzat insanın kendisi bu düşüncede değildir. Eğer öyle olmuş olsaydı günümüzde ilkel toplulukların ortadan kalkmış olması gerekirdi, ya da ilkel kelimesinin kullanımına son verilir. İlkel olanın ne, olmayanın ne olduğunu belirleyen bizzat bizlerin kalıp yargıları olduğuna göre, henüz doğaya hakimiyet kurulamamış demektir. Ona göre insan sadece kendisi için varmış gibi görünürken, aynı zamanda bir bütünlüğün bir parçasıdır da. Yurtsuzdur, ama diğer bütün yaratılmışlarla birlikte paylaştığı dünyaya bağlıdır. Yurdu ve evi içinde yaşadığı dünyadır. Belirsiz bir zamanda, belirsiz bir yerden ve rastlantısal olarak yaşamdan kopartılıp, alınacaktır. Kendi kendisinin farkına varacak olursa, kendi güçsüzlüğünün bilincine

varır ve varoluşunun sınırlarını görür. Kendi sonunu, öleceğini önceden bilir. Kendi varlığının üzerindeki çelişkilerden bir türlü kurtulamaz. İsteyip istemediğini düşünmek, çeşitli olanaklar, başka başka seçenekler karşısında sürekli karar vermek ve seçim yapmak zorundadır. Yaşadığı sürece kendini bedeninden ayıramaz. Buna karşılık bu maddesel bedeni de, onun yaşamda kalmasını sağlar (Fromm 1991:42). Akıl; insanı diğer varlıklardan farklı kılar, fakat bazen de insanın akıllı olması onun için bir problemdir. Çünkü, insan geçmişte yaptıklarından pişmanlık duyan, aynı zamanda gelecek endişesi taşıyan, içinde bulunduğu yaşamda sürekli dengesizlikler, karşıtlıklar yaşayan, hiçbir şeyden tatmin olmayan, kendini problem olarak gören ve doğaya hakim olmaya çalışan bir varlıktır. İnsan aklıyla varoluş problemine çözüm ararken ulaştığı her sonuç karşısına yeni problemler, yeni tatminsizlikler çıkarır. Dinlerin iddia ettikleri gibi insandaki araştırma merakı fitri¹² değildir. Onu böyle bir şeye zorlayan karşısına çıkan engeller, karşıtlıklardır. İnsan İbrahim

¹² “Fitrat” kavramı üzerinde çok durulan bir kavramdır. Öncelikle literatürde kendine yer bulmasına neden olan temeli belirtelim. Fitrat kavramı Hz. Muhammed’in bir sözünde şöyle geçmektedir: “Doğan her insan ‘fitrat’ üzere dünyaya gelir. Anne-babası onu Yahudileştirir, Hıristiyanlaştırır veya Mecusileştirir” (Buhari, Cennaiz,79,89,93; Müslim, Kader,22-25). Özellikle İslam literatüründe çok farklı anlamlara gelecek bir biçimde ele alınmış, günümüze kadar da şu anlamlarda kullanıldığı Hökeleki tarafından belirtilmiştir:

- 1-İnsanlar aslen Müslüman olarak doğarlar ve daha sonra çevrenin etkisiyle İslam’dan uzaklaşabilirler. Bu anlayışa göre ‘fitrat’ İslam’dır.
- 2-‘Fitrat’ Başlangıçta Allah’ın insanlar için belirlediği inanç özelliğidir. Allah her insanın inanç bakımından durumunu önceden belirler ama çevre onun bu durumunu bilmediği için onu etkilemeye çalışır. Bu anlayışa göre ise kimin hangi inançta olacağı önceden belirlenmiştir.
- 3-‘Fitrat’ insan cinsinin dünyaya gelmeden önce Allah’a inandığına ilişkin verdiği sözdür.
- 4-‘Fitrat’ sadece Müslüman doğanlar içindir. Çünkü herkes Müslüman olarak yaratılmamıştır. Hökeleki bu görüşleri belirttikten sonra kendi düşüncesini de şöyle ifade eder: ‘Fitrat’ ilk yaratılış sırasında Allah’ın insan tabiatına bahsettiği, yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yakınlıkları ifade eder (Hökeleki 1996,13:47). Bu anlamlandırma biçimi tek taraflı anlamlandırma içermektedir. Eğer, potansiyel olarak hem yaratana tanıma hem de tanımama potansiyelinin birlikte var olduğu; daha sonra ise şekillenmenin çeşitli faktörlerin de etkisiyle bireysel bir tercih olduğu vurgulanıyorsa daha doğru olur. Benzer algılamalara yol açabilecek bilgiler açısından Kur’an’da da bilgiler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi şöyledir: “Sen yüzünü, Allah’ı birleyici olarak doğruca dine çevir: Allah’ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön)ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler.” (30:30).

peygamber gibi araştıra araştıra¹³ doğruyu bulmaya çalışan ve tanrının huzuruna bilgisini tamamlamış olarak varmak isteyen bir varlıktır. İnsanın doğasındaki tatminsizlikler onda yeni ihtiyaçlar yaratır. Bu tatminsizlikler, karşıtlıklarla beraber insan da hem kendisi, hem de çevresiyle yeni dengeler kurmaya yönlendirir. Bunu ilk olarak düşünce planında arar. Bazen bu düşünsel süreçler onun isteklerini karşılayamaz. Çünkü o sadece zekadan değil ruh ve bedenden de oluşan bir varlıktır. O karşılaştığı karşıtlıkları sadece düşünerek değil, hissederek, kendini bu yaşamın bir parçası sayarak aşabilir. İşte insan için akıl ne kadar önemliyse duygular da bir o kadar önemlidir (Krş.: Fromm 1991:43).

Fromm “insanların bir amaca, bir ideale ya da insanları aşan tanrısal bir güce adanmak istekleri de onlardaki bütünle birleşmek ve bir olmak ihtiyacının bir diğer kanıtıdır.” (Fromm 1991:44). İnsan karşısına çıkan idealler arasında kendisine uygun olanı tercih eder. Bu bazen üstün bir güce inanma, bazen de akli, sevgiyi önde tutma olarak kendini gösterir. Fromm’a göre “bütün insanlar idealisttir ve bedenselliği aşan bazı şeylerin tatminine uğraşırlar. Aralarındaki fark, yalnızca inandıkları ideallerin başka olmasındandır. İnsan ruhunun en yüce olduğu kadar, en şeytanca idealleri bile, ruhun bu idealistliğinin bir sonucudur.” (Fromm 1991:44). Fromm’a göre, insanlık hayvanlara, ağaçlara, altın putlara ya da taşlara, görünmez bir tanrıya, bir kutsal kişiye veya etkileyici bir yöneticiye tapabilir. Kendi davranış biçimini, milletini, sınıfını ya da partisini veya parayı ve başarıyı tanrılaştırabilir. Yine insanın dini, zarar vericilik ya da sevgi, başkalarına baskı yapıp, ezme veya kardeşliği destekleyicilik yönünde olabilir. İnsan isterse aklının gücünü geliştirir, isterse onu silikleştirir (Fromm 1991:45).

Demek ki insanda “kendini adama ihtiyacı” sadece kendisinden üstün bir varlığa inanmak değil, kendisi için araç olması gereken şeylerin amaç haline getirilmesiyle de oluşuyor. Fromm’un bu yaklaşımı İslam’daki gizli şirkle de benzerlik gösteriyor. İşte insanlardan kimileri bu sistemlere dinmiş gibi bağlanarak sınıksız sarılırken kimileri de dinsiz

¹³ Kur’an’da Hz. İbrahim’in bu durumu şu şekilde tasvir edilmektedir: “İbrahim de bir zaman: ‘Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster!’ demişti. (Allah): ‘İnanmadın mı?’ dedi, (İbrahim): ‘Hayır (inandım), fakat kalbim kuvvet bulsun diye (görmek istiyorum)’ dedi. ‘O halde kuşlardan dördünü tut, onları kendine çek (kendine alıştır) sonra her dağın başına onlardan birer parça koy. Sonra onları kendine çağır; koşarak sana gelecekler. Bil ki, Allah daima galip ve hikmet sahibidir’ dedi (2:260). Hz. İbrahim’in Allah’ı bulmasını dile getiren diğer ayetler ise En’am 76-79’dur.

olduklarının savunmasını yaparlar. Önemli olan insanın nasıl bir din istediğidir. İsteddiği din insanın ihtiyaçlarına cevap veriyor mu? Kendisini tanımasına yardımcı oluyor mu? Gece yatağına huzur içinde uzanabiliyor mu? Yoksa din denilen şey insanı kısırlaştırıyor mu? İnsanın araştırmacı ruhunu yok mu ediyor? İnsanı peşin kabullenmelere mi sürüklüyor? Daha da önemlisi insanı sömürüyor mu? İşte önemli olan bu soruların cevapları. İnsanı engelleyen, baskı altına alan, seçim yapmasını istemeyen, aklını kullandırmayan din ya da dinsel algı biçimleri şüphesiz onun önündeki en büyük engel olarak her zaman karşısında duracaktır.

Dinin insanın başlangıcından beri var olan bir olgu olduğunu savunan tek tanrılı din taraftarları, dini temellendirirken bu türden bilgileri kendileri için başlangıç varsayımı yapıyorlar, daha sonra ise kendi dinsel inanışlarının hoşgörü ve barışseverliğinden bahsediyorlar. Bunun devamında ise tek tanrıya dayanmayan dinlerin ya da dinsel algılayış biçimlerinin sapkınlığından söz ediyorlar. Bu algılayış biçimi kendi içerisinde tutarlı bir algılayış biçimi değildir. Psikolojik olarak insanın kendini aşan varlık ya da varlıklar inanışı içerisinde olması dinin temellendirilmesi için kullanılırken, diğer taraftan tek tanrılı olmayanların dışlanması kendi içerisinde çelişki doğurmaktadır. Bu çelişkinin kabulü, dinsel bilgilere dayalı olarak temellendiriliyorsa, bizzat bu temellendirme biçimi ve buna neden olan din ya da dinsel algının kendisi sorgulanmaya ve yargılanmaya kendini hazır sayıyor demektir (Kırş.: Fromm 1991:47).

Fromm'a göre, insanın dine yönelme ya da dinsel tercihte bulunması zorunlu gibi bir şeydir: "bir insan kendi enerjisini üst bir amaca yöneltemiyorsa, çeşitli nedenlerden dolayı, bu kez daha düşük amaçlara yönelir. Örneğin, dünya ve onun üzerinde kendi yeri ve rolü hakkında gerçeğe yakın bir görüşe sahip değilse, kendine yapay ve aldatıcı bir dünya biçimi tasarlar ve sanki gerçekmiş gibi ona sarılır. Tıpkı bir din taraftarının katı ve inatla dinsel doğmalara sarılması gibi. "İnsan yalnızca karnının doyması ile yaşamaz" sözü bir gerçektir. Çünkü insan; iyi ya da kötü, yüksek ya da geri, yaratıcı ya da yıkıcı din biçimleri veya dünya görüşleri arasında mutlaka bir seçim yapmak zorundadır." (Fromm 1991:48). Antropologların K. Amerika Kızılderilileri üzerinde yaptıkları araştırma sonuçları bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Bazı Kızılderililer Hıristiyanlığa geçmişlerdi, fakat eski dinlerini yeni dinlerine uyarla-

mayı bilmişlerdi. İşte batı dünyasındaki tek tanrılı dinler ile çok tanrılı dinlerin ya da dinsiz dünya görüşlerinin üzerinde de Kızılderililerin dinlerinde olduğu gibi bir kaplama vardır. Fromm'a göre modernleşen dünyada tanrılaştırılan değerler farklı farklıdır. Bu kimine göre para, kimine göre güçtür. Gene modern insanın dış görünümünün altında bireyselleştirilmiş bir yığın ilkel dinsel inançlar ortaya çıkar. Biz bunlardan çoğuna nevroz ismini veriyoruz. Ama biz bunlara ilkel dinlerden olan atalara tapınma,¹⁴ totemizm¹⁵ gibi isimler de verebiliriz. Atalara tapınmaya örnek olarak toplumda bir yerlere gelmiş olan insanlardaki baba sevgisini, saygısını gösterebiliriz. Totemizme örnek olarak da insanın kendisini bir partiye ya da devlete adanmasını gösterebiliriz. Bugünkü toplumlar tarihin tekrür etmesi gibi ilkel insanların yaptıkları davranışları sergilemekten çekinmiyorlar. İnsanların bu tutumları sergilemelerine sebep tek tanrılı dinlerin işlevselliğini yitirmesi mi yoksa dini algılayış biçimleri mi? Bugünkü insanlık ilkel dinlere dönerken tek tanrılı dinlerin yapması gereken bu geri dönüşü dur diyebilmek değil miydi? (Fromm 1991:48-49).

Fromm'a göre din eğer temsil ettiği ideallere, insan karakterine uygun bir biçim verebilseydi, bu görevlerini yerine getirmiş olacaktı. Ama tarih içinde din, çok zaman dünyasal egemen güçlerle bir uzlaşma içine gitmiştir. Kilise bugün tüm kutsal kitaplarda da belirtilen ahlaki kuralların davranış haline dönüştürülmesinden öte belli doğmaları kendisine konu edinmiştir. Kitaplarda yazılanlar yazıldığı gibi kalmış, kilise bu sözlerin bekçiliğini yapmış, sözlerin ruhunu kavrayamamıştır (Fromm 1991:53).¹⁶

¹⁴ Atalara Tapınma: Ölmüş ataların kutsanması; ilkel toplumlarda bu kutsama, fikirleri yada ölmüş olanı simgeleyen bazı araçların kutsanması biçiminde olur ve ölenin böylece yaşadığına inanılırdı. Romalılarda ve Japon dinsel akımlarında rastlanır (Bkz.:Budak 2000:97).

¹⁵ Totemizm: İnsanların ilk dini, bir insan ya da insan topluluğu ile dinsel-büyüsel bir ilişkisi olduğuna ve o insan veya topluluğu koruduğuna inanılan hayvan, bitki, cansız nesne veya da bir doğa olayına tapınma (Bkz.: Budak 2000:764).

¹⁶ Fromm'un burada örneklendirmede daha çok kiliseyi örnek vermesi doğaldır. Ancak söylediklerinin diğer dinler için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Dinin metninde değişiklik olmaması, o dinin özünü koruyarak devam ettiği anlamına gelmez. Sosyal bilimlerin amacı dinin topluma ve bireye yansıyış biçimini incelemektir. Bir inceleme konusu olarak dinin pratik anlamı toplumda/bireyde kendini gösterir ve etkileşim oluşturur. Farklı zaman aralıklarında yeni dinsel arayışların ortaya çıkması; ya var olan dinlerin insanın ihtiyaçlarına cevap verememesi ya da özlerinden uzaklaşmaları

Acaba din bugün insanların ihtiyaçlarına yeterli cevap verebiliyor mu? Din ile dinsel yaşantı farklı şeyler mi?

Fromm, dinleri otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırır. Yani tanrı ve tanrısız dinler. Otoriter dinin gerekliliklerini belirleyen görünmez ve güçlü bir varlık tasavvurudur. İnsanların kaderini belirleyen ve kendisine itaat edilmesini isteyen bir varlık. Yani insan bu dünyada kendisine verilen rolü oynar ve gider. Tanrıyı otoriter kılan insanların ona duyduğu sevgi değil de O'nun insanlardan güçlü oluşuna bağlanmasıdır. Fromm'a göre "tanrısal güç, insanları tapınmaya zorlama hakkına sahip bulunuyor ve itaat ile kutsanmada herhangi bir eksiklik, günah işlemek anlamına geliyor." (Fromm 1991:55). Otoriter dinlere bağlı insanların temel özellikleri tanrıyı her zaman kendilerinden üstün ve güçlü görmeleri, buna karşılık kendilerini güçsüz ve anlamsız hissetmeleridir. İnsanın kendini tanrıya adanması, onu hem yalnızlıktan kurtaracak hem de kişi kendini üstün bir varlığın yanında güçlü hissedecektir. İnsandaki teslimiyet duygusuyla da kişi kendini tanrının kanatları altında görecektir. Günümüzde otoriter dinin yaşayan örneği Calvinizm'dir. Calvin'in dinsel yaşantısında insanın kendini aşağılaması ve kendini bir hiç kabul etmesi vardır. Fromm'a göre tüm otoriter dinlerin hepsinin içeriğinde de bu vardır. Otoriter dine göre tanrı güç demektir. Yani güçlü olan tanrı güçsüz olan insanı egemenliği altına almıştır. Bu din biçiminin dünyaya bakış açısı da böyledir (Fromm 1991:55). Fromm'un otoriter din-hümaniter din ayrımını içinde otoriter dinin tanrı tasavvuru olarak ortaya koyduğu düşünceleri içinde bulunduğu kültürde o şekilde algılanıyor olabilir. Bu gözlemi bütün tek tanrılı dinlere genellemesi doğru olmayabilir. Yapılan bir araştırmada¹⁷ tanrının hiç de Fromm'un tanımladığı gibi algılanmadığını, en azından farklı coğrafya ve kültürlerde farklı algılandıklarını ortaya koymaktadır.

sonucu araştırın kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmasıdır. Günümüzde yaygın olarak tartışılan ve popüler bir konuma sahip olan dini değişim konusu hem din psikologlarının hem de din sosyologlarının önemli bir ilgi alanını oluşturmaktadır.

¹⁷ Gündüz tarafından yapılan bu araştırmada Hıristiyan deneklerin tanrıyı "yaratıcı, merhametli, görünmez, ruh, sonsuzluk, kutsal ruh, kutsal kişilik, ışık, parlaklık" gibi sıfatlarla; yine Müslüman deneklerin tanrıyı "çok büyük, kutsal, ulu, merhametli, görünmeyen, hem sevilen hem korkulan" olarak tasavvur etmeleri hiç de zannedildiği gibi korku motifinin vurgulu olmadığını görecektir (Fatma Gündüz, Antakya Yöresinde Yaşayan Müslüman ve Hıristiyanların Dini Tasavvurları" Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Bitirme Tezi, Kahramanmaraş 2003, s.10,42).

Geliş ya da tarih içinde ilk algılanış biçiminin ötesine geçen ve kurumsallaşan bu din biçimlerine mensup olanların sloganları devlet, ırk, sosyalist vatan gibi vb. durum ve olgular olabilir. Bu algı biçimine sahip olanlar için kişisel yaşamlar önemli değildir. Çünkü insan kendini inkar ettiği, popüler olana uyduğu ölçüde değerlidir. Otoriter dinlerin dünyaya yansımaları, gerçek insanın çok dışındadır. Bu dinlerin mensupları ahiret hayatını ebedi kabul ederek ahiret hayatını dünya hayatına tercih ederler. Bu uğurda yapılanların hepsi doğru ve gerçektir.

Bunun yanında hümaniter dinlerin en önemli özelliği insana verdikleri önemdir. İnsanın kendini ve kainatı anlayabilmesi için akıl bir ön şarttır. İnsan aklıyla kendi zayıf noktalarını ve güçlü yanlarını keşfederek yaşam tecrübesini oluşturur. Böyle bir dinsel yaşantı evrenle bir olduğu sezgisini verir insana. Hümaniter dinin bir özelliği de insanın sarfettiği çaba, güçlerini kullanmayı öğrenme yolunda yoğunlaşır (Fromm 1991:56).

Fromm “erdem itaatte değil, kendini gerçekleştirmektedir. İnanç bir şeye inanmanın getirdiği güvendir ve düşünce ile duygunun işbirliği altında gelişen kişisel deney sonucu ortaya çıkar, yoksa belirli bir davranış biçimini, onu koyandan ötürü kabullenmek değildir.” der (Fromm 1991:56). Onun burada söylemeye çalıştığı; insanın kendisi olarak ve kendi seçimi ile güzele, doğruya, sevgiye kısacası erdem olarak bilinen şeylere karar vermesi ve yaşamına yansıtmasıdır. İnsanın bir korkuya dayalı olarak bu erdemlilikleri yaşaması gerçek erdemlilik olarak görülemez. Bu anlayış Farabi'nin “erdemli insan”ını (Bkz.: Farabi 1987:ss.35-47) akla getirmektedir.

Otoriter dinlerde amaca ulaşmak için insanın acı çekmesi ve suçluluk duygusu vardır. Hümaniter dinlerde ise bunun yerini sevinç almıştır. Hümaniter dinlerdeki tanrı insanın yaşamında gerçekleştirmeye çalıştığı kişisel güçlerinin bir sembolü gibidir. Otoriter dinlerde ise tanrı, insana hükmetme, insanı egemenliği altına alma biçiminde kendini gösterir. Hümaniter dinsel sistemlerin örneğini Spinoza'nın düşüncelerinde görürüz. Spinoza'ya göre “tanrı dünyayı kendi varlığından ayrı olarak yaratmış olamaz. Ayrıca hiçbir şeyi değiştirmek istememesi doğaldır. Çünkü kendisi evren ile özdeştir. İnsan kendi sınırlarını tanımalı ve kendi dışında etkileyemediği güçlerin tümüne bağımlı olduğu gerçeğini görmelidir. Ancak kendine özgü bazı güçlerin kendi elinde olduğu da bir gerçektir. İnsanın insana özgü olan güçleri akıl ve sevgidir. İnsan bu

güçlerini geliştirip, optimum bir özgürlüğe ve kutsal bağımsızlığa ulaşabilir.” (Fromm 1991:57).

Fromm dinle alakalı görüşlerini belirtirken İslam dinini araştırmamıştır. Onun yaptığı; insanların dini anlayış biçimlerindeki farklılıkları dinmiş gibi göstermesidir. Fromm, otoriter dinlerin insanı egemenliği altında tutarak özgürlüklerini sınırladığı, buna karşın hümaniter dinlerin ise insancıl olduğu ve insanı özgürleştirdiği düşüncesindedir. Burada Fromm dar düşünmektedir. Çünkü, dinlerin çoğunda otorite yanında insani değerlerin gerçekleşmesi yönünde düzenlemelerde bir arada bulunmaktadır. Baskıcı toplumlarda kitleler zorunlu bir teslimiyet altındadırlar ve birey kendi gücünün farkında değildir. Bunun sonucunda bireyin dinsel yaşantısı otoriterdir. Bireyin kendini özgür hissettiği toplumlarda ise hümaniter din etkilidir. Nitekim ilk hıristiyanlık fakirlerin, mazlumların dini idi. Fromm’a göre din “nerede dünyasal egemen güçlerle bir bağlantıya girildiyse orada otoriter olmak zorunda kalmıştır. İnsanın gerçek günahı kendine yabancılaşmasıdır. Kendini bilmediği bir güce teslim etmesi ve kendine karşı olmaya başlamasıdır, her ne kadar bu yanlışlarını tanrıyı yüceltmek perdesi altında gizlese bile.”(Fromm 1991:74).

Bir taraftan tek tanrılı dinlerin özünde/başlangıçta hümaniter yapıya sahip olduğunu söyledikten sonra ilahi dinlerin ortaya koyduğu tanrı kavramını ve inancını otoriter bulmanın kendi içinde çeliştiğini görmekteyiz. Tanrısı otoriter olan bir dinin kendisi başlangıçta nasıl hümaniter olabilir? Şu söylene belki tutarlılık görülebilir: Tek tanrılı dinler özlerinde ve başlangıçlarında insanı sınırlayan, onu hor gören bir yapıda değildirler. Ancak, daha sonra toplum içerisindeki değişimden onlar da nasibini alarak, taşıdığı anlam ve hedefin ötesine kaydırılmıştır.

Fromm daha sonra otoriter dinlerin çizgisini belirleyen iki yanıltıcı akıl yürütme olduğunu söyler ve bunları şöyle açıklar: Bunlardan birincisi ‘insanın kendisinden üstün bir varlığa yönelmesi normal olanıdır, kendisinden üstün bir varlığı reddetmesi olanaksızdır. Çünkü insanın çevresi kendisini aşan güçlerle doludur ve insan her zaman kendisine bir dayanak arar. Denetimi altında olmayan şeyler arasında yaşlılık, hastalık, ölüm vardır. İnsan her ne kadar doğaya hakim olmaya çalışsa da insan ve dünyası evrenin sonsuzluğunda küçük bir nokta kadar kalacaktır.’ İnsanın kendisini tanıması, bilmesi, aynı zamanda bir güce bağımlı olmasıyla körükörüne bağımlı olduğu güçlere tapınması farklı şeylerdir.

İnsanın kendi gücünü görmesi aynı zamanda bu gücünün sınırlarını bilmesi bir olgunluğun işaretidir. Ama bu kadere tapınmak mazoşistliktir. İnsanın kendi kendisini alçaltması, küçümsemesidir (Fromm 1991:75-76).

İkinci akıl yürütmeye göre, 'insanlığın varoluşundan bu yana insanın içinde bir inanma ihtiyacı, kendi dışındaki bazı güçlerle ilgilenme eğilimi vardır. Yani, insanın yanında insandan daha güçlü bir varlığın olması gerekir. Gerçekten de normal insanlar yalnız yaşayamaz, sürekli birileriyle işbirliği kurma çabası içindedirler. İşte insan bu isteğini kaybederse ruh hastası olur. Dünyadaki nesnelere, kişiler insanı bir yere kadar idare etmekte ve insan bu yalnızlığından kurtulmak için kendini tanrıyla bütünleştirmeye çalışmaktadır. Tanrı insanı sevme ihtiyacının bir sembolüdür.' Fromm'a göre, insanın içindeki bu sevme ihtiyacının varolması doğaüstü bir varlığın gerçekliğini kanıtlamaz. Yani tanrı kavramı Freud'un düşüncesine benzer olarak bir "yanılsama"dır. Gerçek olan şey, insanın sevme ihtiyacı ve sevme yeteneğidir. Haliyle yapılan genellenmenin mantıksal tutarlılığı yoktur. Ancak, psikolojik gerekçelerdir ve kişinin kendi kendini ikna etmesinden başka bir şey değildir. Bu durum psikoloji içerisinde bir anlama sahiptir ve bir yer işgal edebilir.

İnsandaki bağlanma ve özgürlük hep beraberdir. Akıl gelişmesi ve olgunluğu onun bağımsızlık ve özgürlüğüne bağlıdır. İnsan buna ulaşmaya kadar çoğunluğun doğrularını doğru kabul etmek eğilimindedir. İnsanın kararları grup doğrultusunda şekillenecektir. İnsanda insana ihtiyaç ve yalnız kalma korkusu vardır. Fakat bazı bireyler grup dışı olmaktan ve yalnız kalma korkusundan kurtularak doğru bildiklerini söylerler. Fromm'a göre "insanın akıl ve nesnellik yeteneklerine tam olarak kavuşması, insan soyunun tüm ayrılıklarının ve farklılıklarının aşılması, genel bir insanlık toplumunun kurulmasına bağlıdır. Öyle bir toplum ki orada bir bütün olarak insanlığa ve onun ideallerine sahip olmak, en üst değer olarak görülsün." (Fromm 1991:82).

Akıl gelişmesi kavramına vurgu yapılırken söylenmek istenen salt akıl gelişmesi değildir. Salt akıl potansiyeli ifade eder; insanın aklileştirme süreci ise onun dışı yansımasıdır. Aklileştirme, dış görünüşü itibari ile tutarlı gibi gözükse bile gerçeğin ifadesi olmayabilir. Genel önermelerin kapsadığı anlam ile onların özele uygulamasında farklılıklar gözükülebilir. Bununla ilgili şu örnek çarpıcıdır: "Amerikanın kuzey ve güney bölgelerinde yaşayan beyazlara 'a)Tüm insanlar eşit mi yaratıl-

mıştır? b)Zencilerle beyazlar aynı değer midirler?’ diye iki soru yöneltilmiş ve şu cevaplar alınmıştır: Güney Amerika’da soruların % 61’i birinci, % 4’ü de ikinci soruyu ‘evet’ olarak cevaplamışlardır. Kuzey’de ise bu oranlar % 79 ve % 21 olarak dağılmıştır.” (Fromm 1991:84). Fromm’a göre deneklerin verdikleri bu cevaplar içinde buldukları toplumun eğitiminin bir sonucudur. Bireylerin duygularının verdikleri bu cevaplarla hiçbir ilgisi yoktur. Bu verilerden hareketle Fromm, insanların inançlarındaki yapının da bundan farklı olmadığını belirtmektedir.

3.4-Psikiyatrist Bir “Ruh Doktoru”dur:

Bu bölümde, başlangıçta tıpsal tedavi ile psikolojik tedavinin benzerliklerinden bahsedildikten sonra, psikanalizin bireyin uyum sürecini olağan hale getirmesi ile dinin aynılaştırılmayacağını, psikanalizin uyum sürecinde bizzat kendisinin dinsel doğmalara eleştiri getirmesinin yanında dini bir içeriği de ifade ettiği vurgulanmaktadır. Onun bu işlevi Fromm’un hümaniter dinler dediği¹⁸ dinlerle paralel bir işleve sahiptir (Fromm 1991:102-103). Bu işlev: “insanın amacı gerçeğe yaklaşmak ve onu tanımaktır... insan bağımsız ve özgür olmalıdır. Amacı ve hedefi kendisinde bulmalı ve başarılı olmak için araç olmamaya dikkat etmelidir. Diğer insanlara sevgi yolu ile yaklaşmalı ve onlarla birleşmelidir. Sevgi duyamıyorsa, sevmesini bilmiyorsa, tüm zenginliklere, tüm zekalara ve tüm güçlere sahip olsa bile, içi boş bir kabuktan öte bir şey değildir. İnsan iyi ile kötü arasındaki farkı bilmeli, vicdanının sesine kulak vermeyi ve ona itaati de öğrenmelidir” (Fromm 1991:103). Fromm’un bu söylediklerinin dinlerin de temel hedefi olduğunu söyleyebiliriz. Her zaman teori ile pratik uyumsuzluğu göz önünde bulundurulursa gerek Fromm’un savunduğu bireyin özgürlüğü, gerekse dinin özü anlamını kaybedecektir. Her iki durumda da sorumluluğun odak noktasında insan iradesi bulunmaktadır. Dolayısıyla doğmalaşmış din ile ideolojileşmiş yüksek hedefli insan eğiliminin bir anlamı ve farkı olmayacaktır. Fromm’un üzerinde durduğu diğer önemli bir konuda şudur: Psikanaliz öncesi düşünce biçiminde gerçekten insan söylediğinin doğruluğuna inanıyorsa, onun gerçeği kabul ettiği varsayıldı. Psikanaliz ise bu bakış

¹⁸ Bunlar: Lao-Tse, Buda, peygamberler, Sokrat, İsa, Spinoza ve Aydınlanma Çağı filozoflarıdır (Bkz.: Fromm 1991:103). Burada dikkat çekici olan İsa’nın peygamberlerden ayrılmasıdır. Fromm’un burada Hıristiyan öğretinin etkisinde kalarak ‘Hıristiyan Azizleri peygamber olarak düşünmüş izlenimi vermektedir. İsa’nın ise peygamber üstü bir yere konumlandırıldığını söylemeye gerek yok sanırım.

açısını şöyle değiştirmiştir: Bir insan gerçekten adalet duygusundan hareketle davrandığını sanabilir, ama onu buna iten içgüdü intikam almaktır belki de. Ya da sevgi ile dolu olduğunu ileri sürerken, mazoşist bir bağımlılık içinde çırpındığını fark edemez (Fromm 1991:104). Kısaca birey yapay aklileştirme kullanarak hem kendini, hem de başkalarını ikna edebilir. Fromm'a göre, bireyin doğru ile yanlış düşünceleri birbirinden ayırma yeteneğine ulaşması dinsel bir davranışın da ana öğeleridir (Fromm 1991:104). Bu anlamda din ile psikanalizin işlevi örtüşmektedir. Fromm'un bu işlevlerden olarak Tibet'li Guru'ların kitabından insanın kendini yanıltıp kısır döngüye neden olacak yapıları¹⁹ sıralarken mistik düşüncelerin yansımalarını akla getirmektedir.

Fromm, Freud'un cinsellikle ilgili düşüncelerinin salt cinselliğe indirgenmesinin haksızlık olduğunu, Jung'un da bu konuda, ona haksızlık yapıldığı kanaatinde olduğunu belirtmektedir. Kapsamlı değerlendirildiğinde onun söylemek istediğinin; insanın anne-baba kontrolünden kurtularak bağımsız hareket edebilme seçeneğini yaşaması olarak değerlendirebilir. Bu bağlamda, psikanalize yöneltilen 'nevrotik davranış kalıplarına sahip bireylerden genelleme yaptığı' düşüncesini de eleştirmektedir. Ona göre, nevrotikler bir şekilde rahatsızlığını dışa vuran bireylerdir, sağlıklı görünüp de içgüdüsel olarak kılık değiştirmiş davranış kalıplarına sahip olanların rahatsızlığı nevrotiklerden daha fazladır (Bkz.: Fromm 1991:110). Yine Fromm, aile ve çevre bağımlılığı düşüncesinin yıkılması bakımından hümaniter yapıda olarak değerlendirdiği ilk dinsel özlerden olarak: İbrahim peygamber'in yurdunu terk etmesi ve gezginci olmasının istenmesini; Hz. Musa'nın bir yabancı olarak kendisine çok ters olan bir ortamda yetişmesini, Yahudilerin özgürlüğü yaşamak ve

¹⁹ Bunlar: 1-İstekler inanç sınırlanabilir. 2-Sahip olma tutkusundaki sevgi, başkalarının iyiliğini istemek ve diğerkam olmakla karıştırılabilir. 3-Düşünmeye ara vermek, gerçek amaç olan, dünyasal gerçeğin sonsuzluğunu kavramaya ulaşıldığı görüntüsünü verebilir. 4-Duyusal algılamalar (ya da yanılsamalar) en yüksek gerçeğin açıklanması (ya da aydınlanma) sanılabilir. 5-Yüksek gerçeklerin basit bir görüntüsü, tüm gerçekliğin açıklanması olarak anlaşılabilir. 6-Dine inandığını söyleyen, ama gerçekten uygulamayanlara, gerçek inananlar gibi muamele edilebilir. 7-İhtiraslarının esiri olanlar kendilerini, tüm engelleyici yasalardan kurtulmuş olan birer yoga ustası gibi gösterebilirler. 8-Kişisel ilgi ve istekten doğan davranışlar, yanıltıcı bir tutumla, bencillikten uzak görüntüsünü alabilirler. 9-Sahte davranışlar, dikkatli ve düşünülerek yapıyormuş izlenimini verebilirler. 10-Şarlatanlar, bilge sanılabilirler (Evans-Wentz, W.Y. 1935:77; Spiegelberg 1948:52, aktaran: Fromm 1991:105).

öğrenmek için kırk yıl gibi bir süre çöldeki gezintilerini saymaktadır. Bu açıdan bakıldığında peygamberlerin putlaştırma eğilimlerini yok etmek ve tüm insanlığın ortak değerlerini savunmakla görevli olduklarını vurgulamaktadır (Fromm 1991:112). Bu düşüncelerle birlikte Fromm'un tanrı-tanıma ya da ateist olarak isimlendirilmesinin zor olduğu söylenebilir²⁰ hümaniter-otoriter din ayırımının tanrısız-tanrılı gibi indirgemeye tabi tutulmasının bazı güçlükleri de beraberinde taşıdığı görülecektir. Onun asıl eleştirdiği şudur: “büyük dinlerin en büyük trajedileri, kitle organizasyonlarına dönüştüklerinde ve dinsel bir bürokrasinin idaresine girdiklerinde, kendi özgürlük ilkelerini hiçe saymış ve hatta buna ters bir tutum içine girmiş olmalarıdır. Mezhepsel organizasyonlar ve onların temsilcileri olan erkekler, aile, ırk ve devlet yerine geçmişlerdir. Ve bu kuruluşlar insanlara özgürlüklerini vermek yerine, onları zincirlere bağlı tutmuşlar, Tanrının kutsanması bir yana bırakılmış, onun adına konuştuğunu ileri süren gruplar Tanrı'nın yerini almışlardır adeta. Başkanları Yahudileri çölden geçip Mısır esaretinden kurtarmış, daha sonra başkaları onları yeni bir Mısır'a getirip, orayı kutsanmış ülke diye tanımlamıştır” (Fromm 1991:113).

Fromm'un diğer yapıtlarında olduğu gibi²¹ bu yapıtında da temel olarak ele aldığı kavramlardan birisi sevgi kavramıdır. Bu kavramla ilgili olarak insanların nevrotik bir yapıya sahip olduklarını vurgulamaktadır (Fromm 1991:114). Bunu göstermek için değişik örnekler vermektedir. Bunlardan birisi şöyledir: “Günümüzde başka birisine tabi olmak, ailenin o yuva sıcaklığından kendini kurtarma yetersizliği, sahip olmak, ele geçirmek ve başkalarını baskı altında tutmak eğilimleri sevgi sanılıyor. Cinsel ihtiras ve yalnızlığa katlanabilme beceriksizliği de, yüksek sevme gücünün kanıtları olarak ileri sürülüyor.” (Fromm 1991:113). Ona göre, sevgi olayını ve çeşitli biçimlerde çarpıtılışını, psikanalizden daha açık

²⁰ Fromm, kendi ifadesiyle Tanrıca bir inanca sahip değildir. Onun dinsel kabul edilen inancının temelinde, insanın kendisi bulunmaktadır. Çeşitli dini metinleri referans alışımlarında yatan neden; bu metinler içerisinde insana atfedilen değerlerdir. Örneğin o İncil'i anlamlı bulmaktadır. Bunun nedeni olarak da İncil'in tarihi süreçte oluşmasında insan bilincinin evrelerini yansıtmaması göstermektedir. İncili onun nazarımda değerli ve anlamlı kılan, vahiy ürünü olan yanı değil, insan tarafından oluşturulan ve geliştirilen tarihi perspektifidir (Bkz.: Fromm, Yaşama Sanatı, 132).

²¹ Fromm'un bu yapıtları *Sevme Sanatı*, Çev.: Selma Koçak, Doruk Yay., Ankara 2003; *Yaşama Sanatı*, Çev.: Aydın Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul 1997, ss.109-115; *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, Çev.: Yurdanur Selman-Nalan İçten, Payel Yay., 6. Baskı, İstanbul 1994, ss.30-55.

ve incelenebilir olarak ortaya koyan bir yöntem yoktur. Psikanalizin kanıtladığı bir diğer konu da, sevginin doğası gereği tek bir insanla kısıtlı kalamayacağıdır. Yalnızca bir kişiyi seven ve dağarcığında diğer insanlar ya da bir komşusu için sevgi kalmamış olanlar, bu davranışları ile, bir insana olan eğilimlerinin, ya ona egemen olmak veya teslim olmak biçiminde hastalıklı bir görünüm aldığını ortaya koyar. Bu ise sevgi ve sevmek demek değildir. Kendini sevemeyen başkasına karşı bunu hiç gösteremez. Tanrıya duyulan sevgide de insana özgü yan, baskı altına almak veya teslim olmak eğilimleri ve ihtirasları olmaksızın, yaratıcı bir biçimde sevmek olarak belirir. Nitekim Tanrı sevgisi de zayıflığın değil, güçlülüğün sembolüdür (Fromm 1991:115).

Onun üzerinde durduğu noktalardan birisi de günah ve suç kavramıdır. Hıristiyanlığın ezeli günah doktrini, insanı rüzgarın önündeki yaprak gibi gördüğü için haklı olarak eleştirilmekte ve bundan diğer otoriter yapıları dinlere eleştirisini yöneltmektedir. İnsanı merkeze almayan, insanın dışında, ona eylem yapma ya da yapmama yönünde telkinleri reddetmekte ve asıl günahın Tanrı'ya karşı gelmek olmayıp, bizzat insanın özünde olana karşı gelmesinin olduğunu vurgulamaktadır. Korku ile ilişkili olan günah anlayışına karşı çıkmakta ve çeşitli mistik düşünceler içinde yer alan günahın bizzat insanı olgunlaştıran bir yapı olduğu ve Tanrının da bunu istediğini belirtmektedir (Bkz.: Fromm 1991:115-117).

Fromm, bu bilgilerden hareketle psikanalizin suç kavramına yaklaşımını ortaya koymaya çalışır: Anne-babaya, aileye ve toplumdaki diğer bireylere karşı görevlerini yerine getirememeye ya da çeşitli yetersizlikler dolayısıyla duyulan suçluluğun temelinde otoriter yapıdaki görünümünün etkisi olduğunu söyledikten sonra, gizli suçluluk duygusu içerisinde yer alan bireylerin de aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Daha da ileri giderek bir semptom olarak suçluluk duygusu yaşayan bireylerin normalleşme eğiliminin gizli kalanlara göre daha ilerde olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü hasta bilinçlenme eğilimi içerisine girmeye başlamıştır, psikiyatrin görevi bu süreçte ona bilinçlenme konusunda yardımcı olmaktır (Fromm 1991:119-120).

Onun vurgu yaptığı noktalardan birisi de hümaniter yaklaşımla ruh sağlığına bir yaklaşım sağlamak, otoriter anlayışa göre daha avantajlı ve daha dinidir. Panteist bir bakış ile dinsel yaşantının bir yanı, mükemmelliğin hissedilmesi, yücelmiş duygular içinde tüylerin ürpermesi, yaşamın

ve insan varlığının özünün kavranması, evrenle bireyin bir oluşunun farkına varılması gibi deneylerle süslüdür. Dinsel yaşantının diğer yanı ise, kişisel istek ve arzulara ulaşmaktan vazgeçildiği dönemdir. Kişilik ve benlik dar bir egonun dışına taşmış, evrenselliğe dönüşüm başlamıştır. Yaşamın anlamı, insanın kendini gerçekleştirme, varoluşun amacı ve bizim insan olarak görevlerimizin ne olduğu yolundaki sorular, tüm bilinci kaplamıştır... böylesi bir davranış doğal olarak, kutsal olanla dünyasal olanın da birbirinden ayrılmasını sağlar. Zaten dünyasal olan, kutsal olan tarafından düzenlenir ve ona bağlanır (Fromm 1991:122-123). Fromm, bu anlatılanlardan hareketle psikiyatrin tedavide kullandığı yöntemle mistiklerin kullandığı yöntemin benzeştiğini, tedavide aktif olanın/olması gerekenin bizzat hastanın kendisi olduğunu, psikiyatrin sadece bir yol gösterici olduğunu, aydınlanmanın hastanın zihninde oluşması gereken bir olgu olduğunu, diğer durumlarda gerçek bir iyileşmeden bahsetmenin mümkün olmayacağını, sadece geçici bir rahatlama sağlanacağını vurgulamaktadır (Fromm 1991:124).

Onun insana bakışı ve algılayışı evrenle bir ve aynı olma doktrinine dayanmaktadır²². İnsanın evrenle ve kendi bilinmeyen yönleriyle ilişkisini şöyle dile getirmektedir: *“kendi bilinmeyen yönlerimizle girilen bu ilişki sonucu kısıtlanmış olmak kavramı yerini, açılmak, yayılmak ve bütünleşmek gibi kavramlara bırakır. İçte bastırma bir zorlama işlemidir ve yasa-düzen adına bir engellemedir. Bu eylem, egomuzla, onu yaratan, ‘organize olmamış’ yönlerimiz arasındaki iletişimi keser. Böylece de kişi tükenir, gelişemez birisi haline dönüşür, yani ölü bir can olur. Bastırmayı, içte itmeyi çözdüğümüz zaman yaşayan, canlı olan yanımızdan bir ses alır ve ‘düzen’ yerine ‘yaşama’ güvenmeyi öğreniriz. Dış düzen yerine bize özgü olan, içimizdeki gerçek düzen biçimler artık davranışlarımızı”* (Fromm 1991:126). O bu düşüncelerinin esin kaynağı olarak Freud’la birlikte başlayan tek bir bireye yüklenen anlam ve bunun sonucu olarak araştırmalara konu edilmesini almaktadır. Onun için birey, her zaman topluluktan önce gelmektedir. Bireyselliğin ve değerle-

²² İnsanın evrenle bir ve aynı olduğu, tanrının evrenle bir ve aynı olduğu anlayışı panteizm olarak adlandırılmaktadır (Bkz.: Akarsu 1998:181; Cevizci 2000 737; Kam 1994:12; Ertuğrul 1991: 65). Ancak Fromm’un genel bakışının panteizmle deizm arasında bir yerde durduğu da düşünülebilir.

rinin üstün tutulmasını, kişisel özgürlüğün de temeli olarak kabul etmektedir²³.

3.5-Psikanaliz Din İçin Bir Tehlike midir?:

Fromm, psikanalizin din için tehlike olup-olmadığını araştırırken belli-başlı dört dinsel yaklaşıma göre açıklamalarını sürdürmektedir. Bu dinsel yaklaşım biçimleri: 1)deneyssel, 2)bilimsel-büyüsel, 3)törenselle ve 4)anlambilimsel bakış açılarıdır.

1)Deneyssel dinsel tavra karşı bakış açısı: Dinsel duygular ve kendini adamak konularına ağırlık verir ve tüm büyük dinlerin kurucularının düşüncelerindeki görüşe yaklaşır: Yaşamın en büyük hedefi, insan ruhunun sağlığını korumak ve onun sevgi ve akıl güçlerinin olabilecek en üst düzeye çıkartılmasına çalışmaktır. Fromm, psikanalizin bu hedeflerin tehlikeye düşmesine değil, bilakis gerçekleşmesine aracılık edecek bir yapısı olduğu düşüncesindedir. Sosyal bilimler alanında yapılacak diğer araştırmaların da dini tehlikeye düşürmeyeceğini belirttiikten sonra dini asıl tehlikeye düşürenin; egemen toplumsal alışkanlıklar ve ön yargılar olduğunu belirtmektedir (Bkz.: Fromm 1991:131-132). Bu toplumsal alışkanlıklar din ile ilgili de kendini ağırlıklı olarak hissettirmektedir. Fromm bu durumu şöyle dillendirmektedir: "... sevgi dolu bir Tanrıya ibadet ettiklerini savunsalar bile, gerçekte tapındıkları şey, piyasa ekonomisi ideallerinin sembolleştirdiği bir puttan başka bir şey değildir. Bu tür bir din ve yine böylesi bir kilise kendilerine ters gelmeyen kişiler ise, yaşamlarını büyük bir dindarlıkla sürdürürler. İçsel boşlukları, onları sığınacak bir liman aramaya itince de, kilise ve mezheplerle avunmaya çalışırlar. Ama bir dine bağlı olduğunu söylemek, dindar olmak demek değildir." (Fromm 1991:135). Psikoloji ve diğer bilimler sadece kalıplaşmış alışkanlıklara dönüşen dindarlığın değil, gerçek dinsel tavrın içeriği ile de ilgilenmekte ve araştırmalarında veri olarak bunlardan da yararlanmaktadır.

²³ Bireyselliğin öncelendiği anlayışı psikolojide 1962'de Hümanistik Psikoloji Derneği'nin kurulmasıyla daha da ivme kazanmıştır. Bir bakıma davranışçılık ve psikanaliz akımına bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Temel varsayımları şöyledir: a) kişinin deneyimine öncelik verilmelidir, b) insanın seçimi, yaratıcılığı ve kendini gerçekleştirme arzusu araştırma konusu yapılmalıdır, c) araştırmalarda anlamlılık nesnellikten önde gelmelidir ve d) kişinin saygınlığına en yüksek değer verilmelidir (Bkz.: Atkinson ve diğerleri 2002:475-476).

2) Bilimsel-büyüsel dinsel tavra karşı bakış açısı: Fromm, temel düşünce olarak ilk insanların doğayı anlama çabalarını bilimsel bir uğraş olarak görmekte ve doğa karşısında çaresiz kalınca yapılan büyüsel işlemleri de din içerisinde değerlendirmektedir (Bkz.: Fromm 1991:135-36). İnsanlar, denetimleri altına aldıkları konular bir tarafa diğer konulardaki çabalarının altında, onların tanrısal ya da şeytani güçlere atıflar yapılarak anlamlandırmaya çalışmaktadırlar. Daha sonraları ise insan, doğaya egemen olmayı başarınca, dini bir bilimsel açıklama aracı olarak ve büyüyü de ona egemen olabilmek için kullanmaktan vazgeçmiştir veya vazgeçecektir. Fromm'a göre batı dinleri bilimsel-büyüsel yaklaşımları ile insan bilgisinin tarih boyunca evrimine karşı çıkmışlardır. Doğu dinlerinde ise durumun farklı olduğu; orada dinin insana özgü yanı ile doğayı açıklamaya çalışan yanı arasında kesin bir ayırımın yapıldığını ifade etmektedir. Batı dünyasında tartışılan 'dünyanın sonunun olup-olmadığı, evrenin ezeliği-ebediliği' gibi soruların doğu dinleri²⁴ için bir anlamı olmadığını vurgulamaktadır (Fromm 1991:137). Onun bilim-din ilişkisi bağlamında karşı olduğu, dinin bilimsel bir gerçek olarak kabul edip değişmez olduğunu söylediği doğruları ile ilgilidir. Dinsel davranışa hiçbir zaman karşı olmadığını belirtmektedir (Fromm 1991:138).

3) Törenselleşen dinsel tavra karşı bakış açısı: Bu konu ile ilgili olarak Fromm, dinin törenselleşen yanının psikiyatr için önemli olduğunu, hastanın dinsel davranışlarının çözümlenmesinin onun tedavisinde yararlanılan önemli verilerden birisi olabileceğini belirterek şu örneği vermektedir: aşırı yıkanma hastalığı, aşırı günahkarlık duygusundan kurtulma çabasının bir ürünüdür. Hasta için kaçınılmaz olan bu davranışın altındaki gerçek neden bizzat hasta tarafından bilinmemektedir. Ancak iyi bir psikiyatr bu olayı çözümleyerek ona yardımcı olabilir. Dinlerden kaynaklanan törenselleşen güdülerin çift taraflı bir işleve sahip olduğunu şöyle belirtir: "... bir taraftan hastayı dayanılmaz suçluluk duygusuyla yıpranmaktan kurtarır, ama öte yandan da bu içgüdülere direkt olarak yönelmediği için, onların sonsuza dek hastanın içinde yaşar durumda kalmasına yol açar" (Fromm 1991:140). Fromm, daha sonra törenlerle ilgili kendince akıllı ve akılsız törenler biçiminde bir ayırımı gitmekte, ancak

²⁴ Burada doğu dinleri olarak saydıkları Hinduizm ve Budizm'dir. Daha öncede belirttiğimiz gibi yazarın İslam dini ile ilgili bir değerlendirmesi yoktur. Bu durum onun çalışmasını noksan kılmaktadır.

bu ayırımı tanımlamada yetersiz kalmaktadır (Bkz.: Fromm 1991:141). Onun burada akılcı ve akılsız kavramlarıyla vurgulamaya çalıştığı belki de normal ve anormal tanımlamasına daha uygun düşmektedir. Törensel dinsel tavırla ilgili önemli bir saptaması da şudur: törenler yapay bir biçimde oluşturulamazlar. Onların oluşması toplu kabullerle biçimlenir ve gelişir.

4)Anlambilimsel dinsel tavra karşı bakış açısı: Dinin kullandığı dilin sembolik olduğunu, insanın ruhsal yaşamında sembolik dilin önemli olduğunu ve bu dilin rüyalarda ve mitolojide ifade alanı bulduğunu, bunu en iyi kavrayanlardan birinin de Freud olduğunu belirtir. Bu bakış açısı içerisinde psikanaliz ile dinin paralellik arz ettiğini belirtmektedir (Bkz.: Fromm 1991:144-145). Dinsel sembollerle bağlantılı olarak ise ifadelendirmeye çalıştığı bireylerin ya da kurumsal yapıların genel kabul gören paradigmalara itiraz etmektedir. Ne tanrıya inandığını söyleyenin diğer insanları 'tanrıya inanıyor musun?' ne de inanmayanın 'saçma inanmayı nasıl seçiyorsun?' gibi sorgulama haklarının olmadığını belirtmektedir. Onun gözünde değerli olan söylem değil eylemdir. Nice tanrıya inandığını söyleyenin davranış kalıpları içinde putçuluk yer almaktadır. Aynı şekilde tanrıya karşı olduğunu söyleyenlerde de insanlığın daha iyiye ve güzele gitmesi, kardeşliği ve sevgisi konusunda fedakarlıklar bulunmaktadır. Bu haliyle bunların tavrı daha dindarca gözükmektedir. Onun temel yaklaşımı tanrı kavramından hareketle insanın çözüme ulaşamayacağıdır. Bu bakımdan tartışmalarda tanrı tartışması bırakılmalıdır. Dinsel tavır olarak üzerinde durulması gerekenin hümaniter-dinsel bir davranış biçimi ile puta tapıcılık biçiminde kendini gösteren sözde dinsellik olduğunu belirtmektedir (Bkz.: Fromm 1991:146-147). Tanrının zihinde var olduğunu, kutsal metinlerde yer alan bilgilerin sembollerle verildiğini, dolayısıyla tanrı kavramının her bir birey için tasavvurunun farklı olabileceğini, ortak bir tanımlamanın mümkün olmadığını ve olamayacağını, yapılan tanımlamaların ise bizzat O olamayacağını vurgulamaktadır. Bu anlayışı ile o, daha önce de belirttiğimiz gibi panteist anlayışla deist tasavvur arasında bir yerde durmaktadır.

5-Sonuç:

Fromm'un bölüm başlıklarını vererek içerik analizi yaptığımız yer yer de bazı düşüncelerini değerlendirdiğimiz yapıtı ilk bakışta 'bir konunun derli-toplu ele alınması gerekir' düşüncesini pek yansıtmadığı

kanaatini oluşturmaktadır. Ancak, onun yazıldığı zaman ve kütürde kullanılan yazı türü açısından bakıldığında, diğer çalışmalara göre daha anlamlı ve içerik yönünden daha tutarlı düşünce sistemine sahip olduğu söylenebilir.

Konuların ele alınışı incelendiğinde; günümüzde anlaşıldığı gibi sistemli ve düzenli bir bilim dilinin kullanıldığı söylenemez. İfadelerin yalnlığı ve tartışmaya açık kapı bırakmaması bir avantaj olarak görülebilir ancak, temellendirilmeye çalışılan düşünsel yapının teorik ve pratik alt yapısının o kadar da kuvvetli olmadığı anlaşılacaktır. Bir bakıma düşünceler fazla temellendirme kaygısı taşımaksızın yüzeysel bazı temellendirmelere kurban edilmektedir. Bunun nedeni, yapının akıcılığını ve sadeliğini korumak olabileceği gibi, dile getirilen düşüncelerin tam yerine oturmamış ya da sınırlarının daha tam belirlenememesi de olabilir.

Fromm'un gerek bu kitabında gerekse diğer eserlerinde vurgu yaptığı temel konu insanın değeridir. Ona göre, insan merkezde olmalı ve hiçbir kurum ya da etkinin esiri olmamalıdır. İnsanın yetkinliği ve kendi kendine yeterli olacağı ile ilgili düşüncelerin altyapısını oluşturan başlıca argüman ise evrimleşme sürecidir. İnsanın merkeze alınması ve kendisi olması düşüncesi çok önemlidir. Ancak bunun gerçekleştirilmesi noktasında dile getirilen varsayımların temellendirilmesinde gözden kaçırılan noktalar bulunmaktadır. Örneğin, kurumsallaşmaya yöneltilen eleştiriler daha çok onların insanı sınırlayan olumsuz yanlarına atıfta bulunularak yapılmakta, insanın gelişmesine ve olgunlaşmasına katkı sağlayan yönleri gözden kaçırılmaktadır. Salt bireycilik, söylem olarak insana hoş gelen temalarla dolu olmakla birlikte kurum ya da kurumlarla olan/olması gerek ilişki hakkında sağlıklı bilgiler içermemektedir. Aklın kullanılması gibi soyut bir tavsiyede bulunulmakta; akli kullanmanın yöntemlerini belirleyecek süreç/süreçler, olay/olaylar ve olgu/olgulardan pek fazla bahsedilmemektedir.

Bu genel değerlendirmenin yanında din ve psikoloji ile ilgili değerlendirmeleri de şöyledir: Fromm'un, psikolojinin inceleme alanının genişletilmesi konusunda Freud'la paralel bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle psikolojinin bilim dalı haline gelmeye başladığı 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan katı pozitivist anlayışı eleştirmekte ve Freud'un bilinçaltına yönelme ve rüyaların yorumuna girmesini desteklemektedir. Dinin, Freud'un düşüncelerinden de hare-

ketle eleştirici düşüncenin ve aklın gücünün önündeki en büyük engel olarak durduğunu belirtmektedir. Bu genellemesi, hangi dini kendine referans alarak yaparsa yapsın tutarlı ve geçerli bir akıl yürütme biçimi olarak görmek mümkün değildir. Ayrıca, hangi dinin/dinlerin eleştirel düşüncenin önünde engel olduğu, dinin kendisinin mi yoksa yorumunun mu yada dinin bağlularının yaklaşımlarının mı bunu beslediği belirtilmemektedir.

Fromm, Freud ve Jung'un dine yaklaşımlarını karşılaştırırken, Jung'un olguları gerçek olarak değerlendirip, dinin temellendirilmesinde de bu türden olgulara atıfta bulunarak gerçekliğe/dinin doğrulanması/hakikatine ulaşılma çabasını eleştirmektedir. Dinin olgusalığa hapsedilerek değerlendirilmesi ve sadece psikolojik olgusalığa indirgenmesi Freud'un öze yaptığı vurgu göz önünde bulundurulursa daha az içsel tutarlılığa sahip gibi gözükmektedir. Jung'un bilinçdışına dinsel anlam yüklemesi de başka problemleri beraberinde taşımaktadır. Benzer düşünceler çerçevesinde Freud'un din karşıtı, Jung'un ise din taraftarı gibi algılanmasının doğru bir yaklaşım olmadığı belirtilmektedir. Fromm'un dine yaklaşımını anlamada en önemli ipucunu onun din tanımında bulmaktayız. "Birkaç Tip Dinsel Yaşantı Biçiminin Çözümlemesi" alt başlığının yer aldığı bölümde din tanımını verirken "grup tarafından paylaşılan", "o grubun bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef (nesne) sunan" ve "onlara ortak davranış biçimleri veren bir sistem"den bahsedilmektedir. Bu tanımın içerisinde "Aşkın Varlık" bulunmamaktadır. Ya da nesneleştirilen bir varlık olarak nitelendirilmektedir.

İnsanın dünyada bir anlam arayışı içerisinde olduğu belirtilmekte ve bu anlam arayışının kökeni insanın yaratılışa sahip olduğu özelliklere değil, yaşamda karşılaştığı engeller ve karşıtlıklara bağlanmaktadır. İnsanın anlam arayışında akıla yapılan vurgu kadar duyguya da yer verilmektedir. İnsanların bir amaca, ideale ulaşırken bazen tanrısal olanla bazen de akılı ve duyguyu önde tutarak ilgilerini yönlendirdiklerinden bahsedilmektedir. Bu türden sezislerin ve kabullerin altında yatan temel duygunun "bir olma" ve "bütünleşme ihtiyacı" olarak belirtilmektedir. Fromm'a göre insandaki din duygusu sadece kendisinden üstün bir varlığa inanma biçiminde değil, araç olarak düşünülen yapıların amaçlara dönüştürülmesiyle de oluşmaktadır. Araçların amaca dönüş biçimine örnek olarak da; insanın kendi davranış biçimini, milletini, sınıfını ya da partisini veya başarıyı tanrılaştırması verilmektedir. Fromm'a göre her

şey insanın kendini gerçekleştirmeyle bağlantılı ele alınmalıdır. Dine yaklaşımında da bunun izlerini görmemiz mümkündür. Eğer din ya da ideolojiler insanın kendini gerçekleştirmeine katkı sağlıyorsa ne tür bir din ya da inanış biçimi olduğunun hiçbir önemi yoktur, anlamlıdır.

Fromm'un bu yapıtında insanın dine yönelmesi ya da dinsel tercihte bulunması zorunlu bir sonuç gibi gözükmektedir. Ancak, bu zorunluluğun din ya da dinsel olanın içeriğinden kaynaklandığının düşünülmesi gerekir. İnsanı bu türden üstün tercihlere yönelten onun iç dinamikleri olarak vurgulanmaktadır. Fromm'a göre, insanın üstün değerlere yönelmesinde bahsedildiği gibi yüksek dinler etkili olabilselerdi; insanlar bugün eski ilkel inanç biçimlerine benzer inançlar geliştirme bakımından daha az meraklı olurlardı. Fromm, bu algılamalara bağlı ilişkiler içerisinde tek tanrılı dinlerin üzerlerine düşeni yapmayarak, dünyasal egemen güçlerle işbirliğine girerek insanlığın gelişiminin önündeki engeller olarak durmaya başladıkları düşüncesindedir.

Otoriter dinlerde hümaniter dinlerdeki ayırım dinlerin birbirlerinden farklı oluşu değildir. Aynı dinin içinde farklı yorumlar yer alabilir. Hümaniter dinde tanrı insanın yüceliğinin bir sembolüdür ve insan tanrının mükemmelliğine ulaşabilme olanağına sahiptir. Otoriter dinde ise tanrı her şeyin sahibi gibi görülür. Akıl ve sevginin de tek sahibi olarak telakki edilir. İnsan tanrıyı gözünde mükemmelleştirdikçe kendini de o derece küçümser. Otoriter dinlerde insan önce kendini küçümsemekle inanmaya başlar, daha sonra ise tüm gücünü yitirir ve yetersizleşir. Otoriter din mensupları sevgiden uzaktır ve yaşamının dine ait bölümünde ise insan kendini günahkar hisseder. Kendini küçümser, kendi çaresizliği içinde tanrıdan sürekli kendisini affetmesini ister. İnsan tanrıyı yüceltirdikçe kendini daha da günahkar hisseder. Fromm'un burada yaptığı genellemenin tutarlı bir genelleme olduğu söylenemez. İnsanın kendini günahkar (suçlu) hissetmesi için bir dine ya da ideolojiye inanması gerekmez. Ayrıca, sahip olduğu düşünsel yapının kurumlaşmış bir inancın tezahürü olmadan da kendini suçlu olarak algılaması pekala mümkündür. Kurumsallaşmış bir dinin "ezeli günah" doktrinini örnek göstererek inanılan "kutsal varlık"ın hep korkulan, boyun eğilen, karşısında çaresiz ve kimsesiz olarak kalınan olarak tasvir edilmesi olayı eksik yorumlamaktan başka bir anlam ifade etmez. Kaldı ki gündelik yaşamda da insanın bu türden duygular yaşadığı somut ve soyut nedenlere dayalı

yaşantıları olabilir; şimdi bunlar var diye insanın bizzat alçaldığı ve edimsiz kaldığı, kendini ortaya koyamadığı ifade edilebilir mi?

Diğer konularla ilgili temel değerlendirmeler içerik analizi içerisinde de verildiği için sonuç bölümünde bu kadar değerlendirmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- AKARSU, Bedia. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 7.baskı, İnkılap Yay., İstanbul 1998.
- ARSEVEN, Ali D. **Alan Araştırma Yöntemi**, Gül Yayınevi, Ankara 1993.
- ATABEK, Ümit. **Kitle İletişim Araştırma Yöntem ve Teknikleri Ders Notları**, <http://mediaif.emu.edu.tr/pages/atabek/docs/yntem.txt>. (16.03.2005).
- ATAY, Hüseyin. "Kur'an-ı Kerim ve Kutsiyet", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XXVII, Ankara 1985.
- ATKINSON, Rita L. Ve Diğerleri. **Psikolojiye Giriş**, Çev.: Yavuz Alogan, 2.baskı, Arkadaş Yay., Ankara 2002.
- BUDAK, Selçuk. **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2000.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, **Sahihü'l-Buhari**, Çağrı Yay., İstanbul, ty.
- CEVİZCİ, A. **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul 2000.
- DEMİRCİ, Kürşat. **Dinler Tarihinin Meseleleri**, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- ERTUĞRUL, İ.F. **Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî**, Haz.: M. Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- FARABİ. **Füsulü'l-Medenî**, Çev.: Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987.
- FREUD, Sigmund. **Bir Yanılsamanın Geleceği, Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları** (Die Zukunft einer Illusion, Das Unbehagen in der Kultur), Çev.: Aziz Yarıdım, İdea Yayınları, İstanbul 2000.
- FROMM, Erich. **Psikanaliz ve Din**, Çev.: Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul 1991.
- _____. **Sevme Sanatı**, Çev.: Selma Koçak, Doruk Yay., Ankara 2003.
- _____. **Yaşama Sanatı**, Çev.: Aydın Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul 1997.
- _____. **Sevginin ve Şiddetin Kaynağı**, Çev.: Yurdanur Selman-Nalan İçten, Payel Yay., 6. Baskı, İstanbul 1994.
- GÜÇ, Ahmet. "Kur'an'da Kutsallık Anlayışı", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 9, Bursa 2000.
- GÜNAY, Ünver. "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 116-117, Nisan-Mayıs 1997.
- GÜNDÜZ, Fatma. "Antakya Yöresinde Yaşayan Müslüman ve Hıristiyanların Dini Tasavvurları" **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fa-**

kültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Psikolojisi Anabilim Dalı
(Bitirme Tezi), Kahramanmaraş 2003.

HÖKELEKLİ, Hayati. "Fıtrat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.13,
İstanbul 1996.

<http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=2407> (29.08.2003).

JUNG, C. G. Psikoloji ve Din (Psychologie und Religion), Çev.: Cengiz Şişman,
İnsan Yay., İstanbul ty.

KAM, Ferit. Vahdet-i Vücut, Sadeleştiren: E. Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı
Yay., Ankara 1994.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyin Müslim b. el-Haccac. Sahih-i Müslim, y.y, ty.

SUBAŞI, Necdet. "Kutsal Tarih'in Dini Sosyolojisi", Yüzüncüyıl Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi, Sayı:3, Van 2000.

ABSTRACT

Some Ideas About the Work of Erich Fromm Titled "Psychoanalysis And Religion"

In this article it is studied and criticisized what is the general evaluations
of Erich Fromm on religion. All this evaluations and critics are based on
how Freud and Jung look at religion, how Fromm thinks about analysis
of some religious life styles and his ideas about Psychoanalysis-Religion
relation. Examining this matters Fromm has founded his opinions on a
human centered "humanist" approach. Besides, we can say that his
division Religion into two parts as authoritarian and humanitarian
religions is a reflection of this approach.

Keywords: Erich From, Religion, Authoritarian Religion, Humanitarian
Religion, Psychoanalysis, Freud, Jung.